

Loisir „productiv” și „dezvoltarea sinelui”: O analiză a petrecerii timpului liber în România contemporană

REZUMAT

Cuvinte cheie: *sociologia loisir-ului, practici de timp liber, spiritualități alternative, dezvoltarea sinelui, neoliberalism*

Am găsit două justificări puternice pentru scrierea tezei mele de doctorat, prima dintre ele constă în slaba prezență a studiilor sociologice - în special cele calitative - ce vizează practicile de loisir din România, iar a doua este dată de prezența extrem de răspândită în spațiul public a formelor alternative de spiritualitate și a discursurilor create în jurul acestora, ce solicită individului o permanentă necesitate de „dezvoltare a sinelui”. Un studiu care se concentrează în jurul practicilor de loisir centrate în jurul „dezvoltării (spirituale a) sinelui” consider că este legitim și ar putea să fie de interes mai ales pentru domeniul sociologiei loisir-ului. Până în prezent, în spațiul românesc, loisir-ul a fost abordat preponderent în studii cantitative sau mai degrabă marginal, fiind inclus în studiile care s-au concentrat asupra stilurilor de viață, însă nu este cunoscut niciun studiu care să se focalizeze, în primul rând, asupra relațiilor dintre individ, practicile de loisir și „putere”.

Ceea ce cred că este esențial să reținem sunt următoarele aspect privitoare la loisir: loisir-ul este voluntar; deși practicile de loisir sunt voluntare, acestea trebuie privite în contextul proceselor ideologice existente; practicile de loisir implică o luptă pentru a ajunge la resursele limitate; raritatea resurselor reprezintă baza competiției, dar și a solitarității; analizele asupra loisir-ului trebuie să țină cont întotdeauna că spațiul/locul și contextul se află într-o relație dinamică; una dintre problemele centrale ale loisir-ului o reprezintă etnocentrismul și universalismul, care pot fi diminuate prin analizele comparativ istorice; practicile de loisir întotdeauna implică putere, iar puterea constrânge și legitimează deopotrivă (Rojek, 2005: 48).

Integrarea formelor alternative de spiritualitate în cadrul activităților de loisir, poate fi înțeleasă ca o rezultată a unui cumul de factori globali și naționali. Printre acești factori includem extinderea pieței de loisir prin diversificarea ofertelor și formelor pe care le poate lua și prin faptul că acestea au devenit mult mai accesibile pentru mai toate mediile sociale. Datorită

marii permeabilități a formelor consacrate de loisir, atât antreprenorii de loisir cât și indivizii obișnuiți, au început să caute modalități diferențiatore de pretrecere a timpului liber - inaccesibile publicului larg (din diverse motive). Pe lângă faptul că indivizii caută noi și noi forme de loisir din dorința de a se diferenția de consumatorul de masă, succesul formelor alternative de spiritualitate mai poate fi privit și ca o consecință a unui proces în care individului i se solicită să fie continuu implicat în dezvoltarea propriului sine. Ceea ce se petrece acum este o reactivare a sentimentului de vină în fața lenevirii, iar orice formă de loisir care nu implică un anumit tip de muncă, cu anumite rezultate, devine criticabilă. Faptul că indivizii beneficiază de un timp pe care teoretic îl pot utiliza după bunul plac, crează un sentiment de libertate asociat, însă și cu o auto-responsabilizare a subiectului ce implică permanenta sa productivitate, inclusiv raportat la practicile de loisir, ce astfel devin forme de muncă ale individului cu sinele.

Înainte de a înțelege cum funcționează formele de spiritualitate alternative în România contemporană, cum se justifică prezența lor în agenda activităților de loisir și cum subiecții se îndreaptă spre aceste practici, munca de teren a provocat o serie de reevaluări a poziției inițiale destul de ferme, iar în fața mea a început să se descrie o rețea de relații între globalizare, capitalism, spiritualitate și loisir mult mai complexă decât îmi imaginam. Cercetarea de teren mi-a arătat cum chiar și forme mai radicale de spiritualitate au fost cooptate în logica neoliberală și transformate în bunuri de consum și apoi furnizate către indivizii ce se aflau în căutarea de soluții pentru eficientizarea vieții de zi cu zi. Totodată, terenul mi-a lăsat posibilitatea să văd cum globalizarea face posibilă preluarea anumitor elemente „convenabile” dintr-o cultură sau tradiție filosofică și adaptarea lor într-o cultură nepregătită suficient pentru a înțelege semnificația inițială.

Când vorbim despre succesul formelor alternative de spiritualitate, ne uităm pe de-o parte la contextul local, la faptul că după 1989 în România s-a înregistrat o revitalizare religioasă și o deschidere a indivizilor nu doar spre formele tradiționale de religiozitate, ci și asupra unora nou pătrunse în România, la care s-a adăugat interesul antreprenorial și dorința indivizilor de diversificare a formelor de loisir. Pe de altă parte, trebuie să înțelegem contextul global și faptul că acest proiect de dezvoltare a sinelui implică „rețele transnaționale” (Urban, 2015), idei și capital din mai multe colțuri ale lumii și că este de interes mai ales pentru indivizii activi cu o puternică viziune axată spre „succes” și „împlinire”. Aceste mișcări spirituale dinspre Asia și

India ajung în Occident și se mulează unei ideologii preexistente, după care sunt preluate și în România, în formă deja occidentalizată, foarte apropiate de expectanțele celor care se îndreaptă către aceste practici. Ceea ce se produce este un colaj de idei, concepte și practice care susțin un stil de viață antreprenorial și o centrare puternică a individului spre sine.

Deși formele alternative de spiritualitate au început să se practice în România încă de la începutul anilor 1990 (forme ale practicilor yoga existând, cu intermitențe, din timpul regimului comunist), expansiunea colosală a programelor de dezvoltare personală și spirituală din România poate fi asociată, cel puțin temporal, cu ultima criză economică. Spre deosebire de formele de spiritualitate alternative de până în 2008-2009, în care apartenența la comunitatea religioasă era foarte importantă și care implicau un proces lung de integrare în comunitate, alături de dobândirea abilităților necesare procesului de dezvoltare spirituală, aceste noi forme sunt cel mai adesea furnizate sub forma unor servicii, în cadrul unor întâlniri de grup, seminare sau workshop-uri, care propun „soluții salvatoare”, realizabile într-un timp foarte scurt, recurgând la ontologia prezentismului. Interesul crescând față de zona de „dezvoltare personală” a făcut posibilă conturarea diverselor programe și materiale-suport (Binkley, 2007, 2011), iar formele alternative de spiritualitate vin să răspundă tocmai acestei „nevoi”, de multe ori propunând alternative viabile pentru activitățile de timp liber. Miza acestor servicii, care de cele mai multe ori implică costuri financiare, este de a transmite anumite dispozitive specifice subiectivării religioase, utilizând însă un spectru larg, uneori difuz, de idei și practici cu tentă religioasă. Aceste spiritualități pun accentul pe un mod specific de imaginare a subiectivității productive, care ajută indivizii să se adapteze într-o societate dată, să fie mai motivați, mai eficienți și mai competitivi (Binkley, 2007). Prin practicarea acestor activități, subiecții au posibilitatea de a-și însuși un stil de viață care să faciliteze confortul într-o societate competitivă și alertă, ce le soliciită auto-responsabilizarea pentru propriile lor vieți.

Dincolo de modificările de viziune asupra loisir-ului, care au facilitat o diversificare a formelor pe care le poate lua și dincolo de faptul că acesta nu mai poate fi perceput ca un timp al neproductivității, pentru a înțelege mai clar succesul înregistrat de practicile spirituale ca forme de loisir ar fi interesant de privit asupra relației sale cu stresul, ceea ce majoritatea studiilor asupra loisir-ului nu fac (Spracklen et al, 2017). De fapt, gestionarea condițiilor stresante, ce sunt extrinseci individului devin, într-o logică neoliberală, în directa responsabilitate a subiectului.

Responsabilizările indivizilor de gestionarea acestor stări sunt cele care contribuie semnificativ la succesul tuturor metodelor terapeutice, de relaxare și dezvoltare a sinelui, îmbrățișate de către indivizi. Într-un climat în care nu se resimt tensiuni, presiuni, stres și competiție, alături de necesitatea de a performa pe toate planurile, probabil toate aceste programe ce au ca scop „eliberarea” de cele menționate anterior, ar avea mult mai puțini adepți și în consecință nu ar funcționa ca ramură a industriei de loisir.

Analiza asupra indivizilor implicați în procesele de dezvoltare spirituală, înțelese ca practici de loisir, scot la iveală schimbări de viziune asupra sinelui și asupra societății în ansamblu. Evidențele empirice care au stat la baza scrierii tezei de față au arătat foarte clar centrarea puternică a individului asupra sinelui, următorul citat fiind sugestiv în acest sens: „Tu ești cea mai importantă persoană din viața ta!” Ceea ce vedem, alături de această centrare puternică asupra sinelui și dezvoltării lui, este o puternică responsabilizare a individului pentru toate aspectele ce țin de viața sa, cuplate cu o deresponsabilizare la nivel social. Binele comun vine ca o consecință firească a îmbunătățirilor ce se petrec la nivel individual, chiar mai mult, starea de bine a fiecăruia în parte devine o responsabilitate individuală. Așadar, în afara unui cadru ideologic neoliberal, care implică și o redefinire conceptuală a „sinelui”, aceste noi forme de loisir (centrate spre formele de dezvoltare personală și/sau spirituală) s-ar fi dezvoltat mult mai anevoios și cu siguranță nu ar fi avut succesul de care beneficiază astăzi. Cred că este foarte important să înțelegem strânsa legătură între explozia de programe de loisir axate pe „dezvoltarea holistică” și nou apăruta necesitate de performare a unui nou tipar al individului, cu spirit antreprenorial, proactiv, responsabil, competitiv și capabil de a-și gestiona individual majoritatea problemelor cotidiene.

Pentru articularea tezei, a fost esențială analizarea materialului bibliografic produs în câmpul dezvoltării spirituale. Plecând de la un cadru analitic propus de Nikolas Rose am încercat să văd cum materialele din zona dezvoltării spirituale reproduc anumite tipuri de subiectivități specifice guvernării neoliberale. Am fost atentă să surprind cum anumite concepții de subiectivare din psihologie sunt acum centrale și acționează în numele ideii de libertate; să surprind în cadrul textelor cum autocontrolul devine un instrument important legat de dezvoltarea sectorului economic și politic. În ce măsură ceea ce pare a fi alegerea individuală trebuie să fie în beneficiul statului? Cu alte cuvinte, neoliberalismul implică structuri de putere prin care

guvernarea este aliniată la capacitățile personale ale indivizilor? Acest aspect nu este legat doar de ideea de a controla, disciplina, normaliza sau reforma subiectului; este, de asemenea, legat de ideea de a face oamenii mai inteligenți, fericiți, sănătoși, productivi, docili, întreprinzători, împliniți și împluterniciți. Nu în ultimul rând, am vrut să văd dacă aceste tehnici funcționează „sub autoritatea unor experți care susțin că eul poate realiza o viață mai bună și mai fericită prin aplicarea cunoștințelor științifice și a aptitudinilor profesionale.” (Rose, 1999: 157).

Pentru a evita false interpretări ale textului de față, consider necesar să specific că scopul cercetării nu se concentrează asupra descrierii universului formelor alternative de spiritualitate - nu mi-am propus o etnografiere a celor mai populare sau cunoscute forme de dezvoltare personală practicate în România, decât în limita necesară pentru a oferi un cadru de înțelegere asupra acestora - ci asupra modului în care, în cadrul activităților de timp liber concentrate în jurul formelor alternative de spiritualitate, ideologia neoliberală primește susținere. Analizarea practicilor de loisir cu tentă spirituală poate aduce o evidență suplimentară privitoare la eclecticismul sistemului neoliberal, la capacitatea sa de a atrage elemente din culturi și filosofii contrastante pentru a supraviețui.

Nu cred că poate fi pus la îndoială faptul că, în continuare, în România, există forme alternative de spiritualitate care se centrează în jurul comunității și într-ajutorării și care manifestă critici la adresa capitalismului și a societății de consum, însă formele care au facut obiectul meu de studiu, se bazează pe caracteristicile menționate anterior: o centrare puternică a individului asupra sinelui, asupra dezvoltării auto-responsabilizării în raport cu propria viață, concomitent cu de-responsabilizarea la nivel social, dezvoltarea unui spirit al prezentismului, alături de generarea unor noi dispozitive de subiectivare religioasă. Aceste practici contribuie la buna adaptare a individului la o societate dată, iar prin adaptare voi înțelege mai degrabă acceptare, nu schimbare.

În cadrul celor cinci capitole am propus o trecere graduală de la teoriile relevante cu privire la practicile de loisir, până la practicile contemporane centrate în jurul formelor alternative de spiritualitate. Un prim demers propus în cadrul lucrării a fost crearea unui cadru general asupra teoriilor sociologice din ultimul secol, privitoare la loisir și o viziune de ansamblu asupra practicilor sale. Apoi am avut o privire de ansamblu asupra statisticilor existente și am explicat schimbările de viziune care s-au produs asupra loisir-ului în ultimele două decenii,

pentru a creea cadrul necesar de a arăta cum prezența formelor alternative de spiritualitate își justifică poziția în agenda practicilor de loisir. După prima etapă a cercetării de teren, ce a implicat realizarea a 25 de interviuri cu persoane reprezentative pentru clasa de mijloc, de unde reținem interesul crescut față de practicile de loisir „constructive”, cu sens, a căror contribuție este percepută ca fiind importantă pentru dezvoltarea holistică a individului și o mai bună adaptabilitate într-o societate dată, cercetarea mea s-a centrat asupra practicilor de loisir cu tentă spirituală. Așadar, în a doua etapă, am realizat o analiză sociologică și antropologică a practicilor de loisir centrate asupra formelor alternative de spiritualitate existente în România (practici Yoga, meditație holotropică, Reiki, mandale etc.). Apoi am investigat modul în care literatura centrată pe dezvoltarea personală și spirituală, practicile spirituale, alături de discursurile facilitatorilor spirituali, configurează tehnici de „schimbare a sinelui” ce implică în primul rând o reevaluare a propriei persoane și încercarea de autoresponsabilizare în raport cu propria persoană și deresponsabilizare în raport cu ceilalți. Ultimul plan al cercetării s-a axat asupra legăturii existente între aceste practici, dezvoltarea sinelui subiectivat și ideologia neoliberală, ce pune un puternic accent pe dezvoltarea competențelor individuale, a creativității, flexibilității și autoresponsabilizării.

Teza de față se structurează în cinci capitole, după cum urmează:

În primul capitol am considerat necesară o trecere în revistă a diverselor abordări și teorii sociologice clasice pentru problematica sociologiei loisir-ului. Au fost aduse în discuție conceptele de *clasă de loisir*, *consum ostentativ* și *emulație pecuniară* în viziunea lui Thorstein Veblen, cât și semnificația analizei sale asupra loisir-ului pentru abordările ulterioare, mai ales pentru sfera perspectivei critice. Apoi, am discutat despre contextul în care sociologia loisir-ului s-a desprins de alte domenii de studiu și s-a instituționalizat ca ramură a sociologiei, în perioada anilor 1960. Această delimitare de alte ramuri ale sociologiei a fost posibilă pe fondul „entuziasmului” general, caracteristic perioadei respective, alimentat de: tendința de diminuare a orelor de muncă, prosperitatea economică din perioada respectivă din statele occidentale (Europa de Vest și SUA), de dezvoltarea societății de consum, de creșterea interesului față de loisir, cât și de diversificarea formelor de loisir.

Prima perioadă a sociologiei loisir-ului, după cum spuneam, este caracterizată de un entuziasm general, propice dezvoltării tezei societății de loisir, care vehicula apariția unei

societăți în care timpul liber va acapara viața de zi cu zi, câștigând teren în fața timpului alocat muncii plătite, în contextul reducerii orelor de muncă. Deși a cunoscut diverse etape, ideea unei societăți de loisir s-a vehiculat odată cu separarea clară a timpului alocat muncii de timpul alocat activităților de loisir (odată cu industrializarea).

În momentul în care a devenit evident că predicțiile societății de loisir nu se vor adevăra, noi dezbateri asupra loisir-ului au cuprins agenda academică. Cele mai mari întrebări vizau relația loisir-ului cu munca, mai exact de ce munca continuă să domine viața de zi cu zi, în ciuda progresului tehnologic. Pe acest fond, în anii 1980, apar schimbări de paradigmă, în sensul revizuirii teoriilor existente și includerea în analize a ceea ce înseamnă timpul liber în contextul globalizării și al schimbărilor sociale, al modificărilor cu privire la muncă și a creșterii speranței de viață în țările occidentale. Revizuirea teoriei timpului liber s-a focalizat în primul rând pe chestiuni ce țin de inegalitatea de clasă, gen, cât și pe cele structurale. De asemenea, studiile din această perioadă arată limitările pe care le are statul intervenționist în soluționarea inegalităților de clasă.

În a doua perioadă a sociologiei loisir-ului, practicile de timp liber sunt înțelese și interpretate prin recurs la teoriile conflictualiste. Astfel, analizele se concentrează, în principal, asupra conceptului de putere și a relațiilor de clasă, de multe ori plasate într-un context istoric. Pe lângă faptul că indivizii nu pot decide cât de mult timp liber au, factorii exteriori decid într-o foarte mare măsură modul în care acest timp va fi „consumat” (Rojek, 2005, 2009). Niciodată nu se va putea discuta despre acces nediferențiat la bunuri și servicii de loisir pentru toți indivizii.

În ultimii douăzeci de ani nu s-a mai impus o paradigmă dominantă în sociologia loisir-ului, însă studiul asupra loisir-ului devine din ce în ce mai solicitant pe măsură ce formele sale se diversifică, alimentate de societatea consumeristă și pe măsură ce noi prerogative ce impun o preocupare excesivă a individului pentru sine încep să se dezvolte. Aici mă refer la faptul că indivizilor le este insuflată ideea cultivării sinelui, prin activități fizice, tehnici de dezvoltare personală și emoțională, în timpul loisir-ului, pentru a fi mai pregătiți pentru viața solicitantă și competitivă de zi cu zi.

Ceea ce am încercat să arăt în acest capitol a fost că diferitele teorii sociologice conceptualizează loisir-ul în moduri distincte în funcție de o serie de factori, precum contextul

social, perioada istorică, afilierea instituțională, dar mai cu seamă unghiul din care privesc asupra practicilor de loisir. Pentru a înțelege formele de manifestare ale loisir-ului în societățile contemporane post-industriale, neoliberale, a fost necesară o trecere în revistă a principalelor curente care s-au impus în sociologia loisir-ului, în special din 1960 încoace.

Al doilea capitol al tezei se concentrează, în principal, asupra analizelor terțiare sau secundare a datelor cantitative privitoare la practicile de timp liber. Încep acest capitol cu o prezentare schematică a istoricului anchetelor de utilizare a timpului, după care discut relevanța lor, atât în cadrul cercetărilor secționale – fiind foarte folositoare în a descrie principalele modalități în care indivizii utilizează timpul (liber), cât și a diferențelor dintre ei, prin recurs la o serie de factori explicativi –, cât mai ales în cadrul studiilor longitudinale, ce au capacitatea de a surprinde foarte clar schimbările sociale și contextele în care acestea se petrec. Plecând de la aceste date, cercetătorii au posibilitatea de a face comparații în ceea ce privește utilizarea timpului, nu doar în interiorul unui stat, ci datorită armonizării datelor, acestea permit comparații între situațiile descrise în România și alte state.

Ceea ce datele de care am dispus nu au reușit să surprindă este modul în care modalitățile de petrecere a loisir-ului, dar și viziunea indivizilor asupra lui s-au schimbat, mai ales în ultimul deceniu, odată cu flexibilizarea muncii. Chiar dacă în România ar fi avut loc un nou val al Anchetei de Utilizare a Timpului ce ar fi permis realizarea unor analize longitudinale și am fi putut observa dacă anumite pattern-uri generale de alocare a timpului s-au modificat în ultimii 10 ani, tot nu ar fi fost de ajuns pentru a înțelege semnificațiile pe care indivizii le dau acțiunilor lor și care sunt factorii posibili care stau în spate deciziilor individuale, astfel că pentru a răspunde acestor întrebări era necesar un demers calitativ, în care cercetătorul să îmbine interviurile cu observațiile participative, alături de o riguroasă analiză a documentelor (materiale produse în câmp: cărți, site-uri, blog-uri, vlog-uri).

În prima parte a capitolului al treilea mi-am propus să subliniez câteva aspecte revelante privitoare la modul în care loisir-ul s-a transformat din unul centrat mai degrabă spre hedonism, într-o nouă formă de muncă a individului cu sine însuși (de dezvoltare a sinelui). Această transformare nu a avut loc instant, deși se evidențiază mult mai clar de la ultima criză economică încoace; tocmai de aceea am dorit să reiterez modalitățile în care loisir-ul a fost perceput în ultimele două decenii în România, etapă pe care o consider necesară pentru a înțelege cum

practicarea formelor alternative de spiritualitate își face simțită prezența în agenda activităților de loisir. Înainte de orice, am considerat necesar să înțelegem că modalitățile de petrecere a timpului liber sunt condiționate de un set de constrângeri ce țin de individ și mediul în care trăiește, de oportunitățile existente în diverse contexte de viață, de factori structurali și contextuali și de ideologiile marcante în momentele respective. Tot aici, prin prisma cadrului teoretic utilizat, am evidențiat faptul că, asemeni altor servicii contra-cost, programele de dezvoltare personală și spirituală devin bunuri de consum.

O schimbare majoră în ceea ce privește percepția socială asupra loisir-ului are loc concomitent cu o schimbare a viziunii în zona muncii. Flexibilizarea relațiilor de muncă poate fi strâns legată de o nouă viziune asupra loisir-ului, iar aici am prezentat cele două forme de loisir: *casual leisure* și *serious leisure* (Stebbins, 1982, 1997, 2005) și am arătat cum formele de loisir care nu urmăresc un scop clar, care nu sunt considerate constructive, încep să fie incriminate.

În a doua parte a capitolului am realizat o analiză a interviurilor derulate în prima etapă a cercetării mele. Aici am încercat să arăt cum practicile de loisir sunt extrem de puternic centrate spre individ, iar cele mai apreciate forme sunt cele care înlesnesc formarea unui sine subiectivat. Așadar, cele mai apreciate caracteristici vizau activitățile care urmăreau un scop predefinit și erau percepute ca fiind „constructive” pentru individ. Pentru a înțelege practicile de loisir, în contextul actual și strânsa legătură cu statul, consider important să vedem de unde vine această necesitate de centrare puternică asupra propriului sine și această identificare a loisir-ului cu libertatea, autodeterminarea și împlinirea existențială.

În cadrul celui de-al patrulea capitol, prin intermediul observațiilor participative și al interviurilor realizate cu persoane care practică diverse forme ale spiritualităților alternative, mi-am propus să arăt cum anumite practici de loisir pot reprezenta resurse importante pentru consolidarea ideologiei neoliberale. Pentru a susține acest demers, atenția mea s-a îndreptat asupra programelor de dezvoltare spirituală care se derulează în cadrul mai multor instituții, dar mai ales asupra sensurilor pe care cei implicați le oferă practicilor lor și funcțiilor pe care acestea le pot îndeplini, așa cum a reieșit în urma analizării interviurilor realizate. Așadar, pentru a avea o imagine de ansamblu, am considerat necesar ca partea descriptivă din acest capitol să fie cea care primează. Aici am descris activitățile care se desfășoară în cadrul unui centru de dezvoltare spirituală, modul în care facilitatorii comunitari prezintă aceste practici și care sunt beneficiile pe de-o parte promise, pe de alta așteptate de către practicanți. În cele din urmă am descris

activitatea facilitatorilor comunitari în cadrul corporațiilor, care devine o zonă ce beneficiază de un interes crescând, în actualul context economic, în care angajații cei mai apreciați sunt cei cu inițiativă, încrezători în forțele proprii, proactivi, competitivi și cu spirit antreprenorial.

Practicile spirituale sunt în deplină concordanță cu cerințele actuale asupra modului în care timpul liber ar putea fi petrecut la modul ideal: sunt foarte puternic centrate spre examinarea detaliată a interiorității și introspecție a sinelui, ce dezvoltă individualități. Dacă reflectăm pentru un moment asupra activităților din centrele recreative de spiritualitate, vom observa cât de absorbiți am devenit de producerea și consumarea identității. Construirea identității a devenit un proiect care nu se încheie niciodată, un proces ce implică timp, energie și resurse și astfel mare parte din timp devine unul alocat unei munci cu propriul sine și pentru propria îmbunătățire în sens holistic. Teama non-existenței devine teama neproductivității și asta dă naștere unei munci fără sfârșit de a produce și reproduce propria identitate. Activitățile care se desfășoară în interiorul centrelor recreative favorizează dinamici de grup, dar în care indivizii se focalizează doar asupra sinelui; deși sunt în interacțiune sau conexiune cu ceilalți participanți, așteptările sunt ca atenția să fie îndreptată în primul rând asupra propriei persoane. În interiorul acestor spații, loisir-ul se instrumentalizează semnaland una dintre multele modalități prin care munca în sine devine convertibilă în loisir. Practicarea formelor alternative de spiritualitate, devine de fapt un nou tip de muncă permanentă cu care subiecții învață să jongleze printre multitudinea altor forme de muncă.

În prima parte a capitolului al cincilea fac o descriere a diferitelor forme de practici spirituale și explorez modul în care sunt internalizate într-un stil de viață complex, ce se articulează în jurul trăirii în prezent. Totodată, privesc asupra similitudinilor și conceptelor cheie prezente în câmp – în literatura de specialitate, pe bloguri, în discursurile facilitatorilor spirituali – ca apoi să pot identifica ceea ce i se cere individului să schimbe în raport cu propria persoană. Am fost interesată să cunosc acele idei sau concepte care sunt preluate ca apoi să înțeleg ce presupune proiectul de schimbare a sinelui și cum este acesta conectat la loisir. Pornind cu schema de analiză foucaudiană, am analizat materialul etnografic produs în timpul muncii de teren pentru a vedea dacă există evidențe care să ateste aspect comune între practicile spirituale de loisir și ideologia neoliberală. Analiza asupra programelor de dezvoltare personală cu tentă spirituală, cât și analizarea discursurilor furnizorilor de programe scot în evidență importanța

dezvoltării unui nou sine subiectivat, responsabil pentru propriul parcurs de viață, liber, fericit și cu simț antreprenorial, caracteristici importante ale neoliberalismului. Menționez în text că nu toate formele și practicile de loisir centrate spre spiritualitățile alternative trebuie privite astfel, ci multe dintre acestea aduc o critică puternică sistemului capitalist, consumerismului excesiv și nu produc acest tip de subiectivități discutate anterior.

Loisir-ul a devenit un scop în sine și cel mai la îndemână mod de a elimina tensiunile create de condițiile și experiențele din viața de zi cu zi. Individul decide pe cont propriu rețeta de ameliorare a tensiunilor, trecând printr-un efort individual continuu, prin procese de adaptabilitate, într-o societate asupra căreia i se spune în permanență, din toate părțile, să nu emită judecați de valoare și pe care își propune să o schimbe doar prin recurs la puterea propriului exemplu: „fii tu schimbarea pe care vrei să o vezi în lume”.

Însumând, dezvoltarea spirituală mundană devine de fapt un proiect individual – de subiectivare a sinelui – și în aceeași măsură un proiect transnațional în care sunt implicați mult mai mulți factori decât putem estima în afara unei analize amănunțite. Nu contează forma de spiritualitate către care se îndreaptă individul pentru că toate aceste forme globale pun accentul pe „experiența spirituală individuală” și pe „idealul libertății individuale”. Prin acest proces individul își dezvoltă toate acele capacități pe care le consideră necesare pentru a crește gradul de încredere în sine și detașare de problemele ce nu țin strict de el/ea, vizând în principal propriul său bine. Nu în cele din urmă dezvoltarea sinelui subiectivat contribuie la o mai bună „adaptare” în societatea contemporană și poate chiar acceptare docilă a unui sistem social și economic dat.

După cum am mai spus, în momentul de față, în România, există o paletă foarte vastă de programe de „dezvoltare spirituală”, accesibile unei clientele urbane destul de diverse (ca stil de viață, disponibilitate de implicare, deschidere față de zona de spiritualitate) și totodată omogene (preponderent reprezentanți ai clasei de mijloc, care au atât disponibilitatea materială, cât și temporală de a participa la aceste activități). Așadar, programele pe care am reușit să le inventariem și într-o anumită măsură să le studiem în detaliu, au variat în funcție de mărimea grupului, tematica abordată, activitate, interacțiune cu ceilalți membri ai grupului, grad de spiritualitate, pregătire anterioară, costuri financiare, limba folosită (română sau engleză). În esență, indiferent la care dintre programele pe care am reușit să le studiem în detaliu facem

recurs, ceea ce reușesc acestea să ofere, dincolo de gradul de spiritualitate invocat, dincolo de dezvoltarea anumitor abilități, tehnici sau procedee de dezvoltare a sinelui, este autoresponsabilizarea subiectului și clădirea unui „sine subiectivat” „unic” și „autentic”. Trainerii, șamanii sau dezvoltatorii spirituali pot oferi un anumit ghidaj, pot facilita procesul de „dezvoltare a sinelui”, însă, ceea ce apare recurent în discursuri este faptul că reușita acestor programe este dată în totalitate de gradul în care participantul activ reușește să se capaciteze și să își însușească o nouă conduită de viață. Plecând de aici, furnizorul este deresponsabilizat de eficiența programului asupra cursantului. Tot astfel, aprecierea unui anumit program este dată în primul rând de măsura în care experiența cursantului este sau nu „revelatoare” pentru el.

Implicarea mea în programele de dezvoltare personală și spirituală a fost înțeleasă ca o etapă esențială a cercetării, ce a facilitat o mai bună înțelegere asupra industriei dezvoltării personale și spirituale, cât și asupra relației dintre beneficiar (cursant, practicant) și furnizorul de servicii. Spre deosebire de interviurile și analizele bibliografice realizate, care au urmat o grilă de analiză prestabilită, datorită diversității formelor pe care workshop-urile și training-urile la care am luat parte, nu am putut stabili o grilă clară de analiză, anterior vizitelor în teren. Însă acest aspect nu poate fi privit ca un dezavantaj, ci a determinat sporirea atenției și rigurozitatea asupra observațiilor pe toată perioada desfășurării evenimentelor la care au participat. Volumul mare de informații pe care fiecare eveniment l-a produs a fost amplu discutat și structurat atât în cadrul întâlnirilor colective cu echipa de proiect, alături de care am lucrat pe o perioadă de doi ani, cât și ulterior în cadrul materialelor științifice elaborate.

Toate aceste programe la care am luat parte, încearcă să introducă prin diverse tehnici și grade de cunoaștere, anumite abilități care în fond au ca principal scop „dezvoltarea holistică a sinelui practicantului” (a trupului, a minții și a spiritului). Ceea ce reușesc să ofere aceste programe reprezintă anumite procedee, tehnici și cunoștințe pe care fiecare individ în parte, teoretic este capabil să le gestioneze pentru a-și asigura propria „dezvoltare” (spirituală, personală și de ce nu, profesională) independent de factorii din jur, într-o strânsă conexiune cu „energia Universului”. Altfel spus, elemente importante pentru susținerea ideologiei neoliberale sunt internalizate, în maniere care plac participanților și în forme deseori facile. Prin dobândirea acestor abilități, indivizii devin mult mai atenți și mai responsabili pentru propriul trai, dezvoltând un puternic spirit antreprenorial și se distanțează față de atenția asupra ceea ce

instituțiile statului ar putea face pentru ei. Așadar, în urma discuțiilor analizate, cred că, implicarea în aceste practici de dezvoltare personală sau spirituală contribuie într-o mare măsură asupra re poziționărilor ideologice, asupra procesului de individualizare și acreditare a sistemului economic și politic neoliberal.

Experiențele acumulate în urma muncii de teren, au facilitat înțelegerea deschiderii formelor alternative de spiritualitate spre subiectivitatea neoliberală, spre un anumit tip de raportare a subiectului față de propriul sine și în raport cu societatea. Comun tuturor programelor pe care le-am frecventat pe perioada desfășurării proiectului de cercetare, au fost: centrarea atenției asupra sinelui, viziunea de dezvoltare holistă a sinelui; trăirea (conștientă) în prezent ce presupune o intensificare a trăirilor prezente și detașare de posibilele temeri ce țin de viitor, cât și de posibilele experiențe anterioare neplăcute; maximizarea fericirii proprii, a împlinirii și stării de bine generalizat, dezvoltarea unui spirit antreprenorial sau creșterea gradului de autoresponsabilizare. În cadrul unora dintre programele spirituale frecventate, discuțiile se intensificau în jurul procedeelelor de maximizare a acelor caracteristici foarte apreciate într-o zonă extrem de laicizată și vizau paliere precum: aptitudinile de comunicare, sporirea succesului, dezvoltarea abilităților individuale, capacitatea de adaptare la stres sau presiune, capacitatea de a face față mai multor sarcini într-un timp scurt. Alte programe în schimb, nu discutau aproape deloc despre beneficiile dezvoltării personale și spirituale asupra muncii, însă potențarea stării de bine sau însușirea anumitor procedee puteau fi ușor extrapolate de către practicant asupra oricărei sfere a vieții sale.

Toate aceste forme nu s-ar fi diversificat atât de mult și nu ar fi cunoscut o popularitate atât de mare dacă nu s-ar fi creat initial o nevoie. Dincolo de modificările de viziune asupra loisir-ului, care au facilitat o diversificare a formelor pe care le poate lua și dincolo de faptul că acesta nu mai poate fi perceput ca un timp al neproductivității, pentru a înțelege mai clar succesul înregistrat de practicile spirituale ca forme de loisir ar fi interesant de privit asupra relației sale cu stresul, ceea ce majoritatea studiilor asupra loisir-ului nu fac (Spracklen et al, 2017). De fapt, gestionarea condițiilor stresante, ce sunt extrinseci individului, devin într-o logică neoliberală, în directă responsabilitate a subiectului. Responsabilizările indivizilor de gestionarea acestor stări sunt cele care contribuie semnificativ la succesul tuturor metodelor terapeutice, de relaxare și dezvoltare a sinelui, îmbrățișate de către indivizi. Într-un climat în care nu se resimt

tensiuni, presiuni, stres și competiție, alături de necesitatea de a performa pe toate planurile, probabil toate aceste programe ce au ca scop eliberarea de cele menționate anterior ar avea mult mai puțini adepți. Loisir-ul a devenit un scop în sine și cel mai la îndemână mod de a elimina tensiunile create de condițiile și experiențele din viață de zi cu zi. Individul decide pe cont propriu rețeta de ameliorare a tensiunilor, trecând printr-un efort individual continuu, prin procese de adaptabilitate, într-o societate asupra căreia i se spune în permanență, din toate părțile, să nu emită judecați de valoare și pe care își propune să o schimbe doar prin recurs la puterea propriului exemplu.

Dincolo de semnificațiile pe care le atribuie cei implicați proceselor de dezvoltare spirituală, dincolo de discursurile facilitatorilor spirituali și de vastitatea materialelor și serviciilor care s-au dezvoltat în jurul formelor alternative de spiritualitate, cred că sarcina sociologului este de a privi critic asupra acestor procese ce au loc la nivel individual, dar ale căror consecințe se resimt la nivel social. În momentul de față sociologia loisir-ului, cel puțin în România, nu reprezintă una dintre ramurile centrale ale sociologiei, obiectul său de studiu fiind adesea de interes pentru alte ramuri conexe, precum sociologia stilurilor de viață sau sociologia muncii. O atenție sporită asupra caracteristicilor și mecanismelor din spatele practicilor de loisir, cu siguranță ar oferi un tablou mai clar asupra proceselor sociale existente în România. Dincolo de analizele macrosociologice cu privire la pattern-urile de loisir, pe care le consider foarte importante mai ales pentru viziunea de ansamblu pe care o oferă și pentru permisivitatea de a face comparații, studiile calitative din această arie de interes ar trebui să fie mult mai bine reprezentate. Consider că acest palier al vieții de zi cu zi merită să fie investigat cu mai mare atenție pe de-o parte pentru că oferă un mediu foarte complex de analiză asupra proceselor sociale, asupra inegalităților și asupra modalităților în care puterea se poate manifesta, iar pe de altă parte pentru că reprezintă mare interes atât pentru indivizii care investesc timp, energie, bani, cât și pentru foarte prospera industrie creată în jur.

CUPRINS

Introducere	Error! Bookmark not defined.
Asumpții metodologice	Error! Bookmark not defined.
Capitolul 1: Sociologia loisir-ului și relevanța teoriilor sociologice asupra loisir-ului	Error! Bookmark not defined.
1.1 Începuturile sociologiei loisir-ului	Error! Bookmark not defined.
1.2. Critici ale tezei Societății de Loisir (Sociologia Loisir-ului după 1980):	Error! Bookmark not defined.
1.3. Concluzii	Error! Bookmark not defined.
Capitolul 2: Cât și cum utilizăm timpul liber? Analiza timpului liber prin prisma statisticilor existente	Error! Bookmark not defined.
2.1 Evoluția anchetelor de utilizare a timpului și rolul lor în explicarea socialului	Error! Bookmark not defined.
2.2 Timpul liber în relație cu genul, vârsta și situația socială	Error! Bookmark not defined.
2.3. Considerații finale	Error! Bookmark not defined.
Capitolul 3: Practici de loisir în viața de zi cu zi, în context neoliberal	Error! Bookmark not defined.
3.1. Dinspre casual leisure spre serious leisure: tendința de potențare a sinelui	Error! Bookmark not defined.
3.2. Loisir-ul „productiv” în contextul ideologiei neoliberale	Error! Bookmark not defined.
3.3. Experițe de loisir: „sens”, „productivitate” și „meritocrație”	Error! Bookmark not defined.
3.4. Concluzii	Error! Bookmark not defined.
Capitolul 4: „Dezvoltarea sinelui” prin practici de loisir în interiorul centrelor de dezvoltare spirituală	Error! Bookmark not defined.
4.1. Centrul de „dezvoltare spirituală”: munca de după muncă. ...	Error! Bookmark not defined.
4.2. Tehnici și procedee de „dezvoltare a sinelui”:	Error! Bookmark not defined.
4.3. Practici recreative și „dezvoltarea sinelui” în cadrul companiilor	Error! Bookmark not defined.
4.4. Concluzii	Error! Bookmark not defined.
Capitolul 5: Proiectul de dezvoltare a sinelui	Error! Bookmark not defined.
5.1. Cadrul general al proiectului de „dezvoltare a sinelui” prin practici de loisir	Error! Bookmark not defined.
5.2. Starea de la care se pornește schimbarea: Ce anume necesită schimbarea sinelui?	Error! Bookmark not defined.
5.3. Ce presupune efectiv proiectul de schimbare a sinelui?	Error! Bookmark not defined.
5.4. Concluzii	Error! Bookmark not defined.
Considerații finale	Error! Bookmark not defined.
Bibliografie:	Error! Bookmark not defined.
ANEXA 1.1	Error! Bookmark not defined.

ANEXA 1.2.....	Error! Bookmark not defined.
ANEXA 1.3.....	Error! Bookmark not defined.
ANEXA 2.1. - GHID DE INTERVIU 1	Error! Bookmark not defined.
ANEXA 2.2. - GHID DE INTERVIU 2	Error! Bookmark not defined.
ANEXA 3. - LISTĂ PERSOANE INTERVIEVATE, ETAPA A II-A A CERCETĂRII	Error! Bookmark not defined.